

Research on the Symbolic Culture of Sassanid Bullae of the National Museum of Iran

Msoud Rshidi Nezhad¹; Seyed Mehdi Mousavi Kouhpar²;
Cyrus Nasrollahzadeh³

Type of Article: Research

Pp: 125-146

Received: 2022/08/13; Accepted: 2022/10/17

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.125>

Abstract

Sassanid bullae are indicative of the administrative structure, commerce and other cultural concepts, which usually differ from each other in the sealed figures, size and the number of times they have been stamped. In many cases, these samples are accompanied by symbolic arrays like other cultural data of this period. In order to study of their importance and description and to answer questions about the symbolism mixed with the worldview of Mazdaznan religion and other concepts such as the knowledge of that time, we selected undocumented bullae in the archives of the National Museum. In this regard, semantics, the most frequent arrays, compatibility between these symbols with other symbols this period, relative chronology and their possible origins were investigated. Most of the images stamped on the bullae of this collection include human, animal, and geometric arrays (monograms). Some of the fifty studied bullae studied have lost their value in due to wear and corrosion or breakage. Also, there is no information about how they were discovered. These bullae are assigned to the Sassanid period only based on the writings and arrays. Our research is based on library studies and documentation of bullae of the National Museum archive and conventional methods such as photography and design of flower seals.

Keywords: Bullae, Sassanid, Symbol, Iconography, Mazdaznan.

Motala'at-e Bastanshenasi-e Parseh

Parseh Journal of Archaeological
Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the Creative Commons.

© The Author(s)

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
2. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
3. Professor, Department of Culture and Ancient Languages, Faculty of Linguistics, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

Citations: Rashidi Nezhad, M.; Mousavi Kouhpar, S. M. & Nasrollahzadeh, C., (2024). "Research on the Symbolic Culture of Sassanid Bullae of the National Museum of Iran". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(27): 125-146. doi:<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.125>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-776-en.html>

Introduction

Our purpose of writing this article is the iconography of bullae attributed to the Sassanid period from the archives of the National Museum. By studying these bullae, their administrative, commercial and ritual use can be understood. In order to better understand these features, symbols and writings (here symbols) have been studied. The Iconography of the archeological data of this period (especially seals and bullae) reveals points such as cultural interaction in the Sassanid Empire, similar to the concepts of the Mazdaist religion or other religions, Animal symbols in the seals of the Moghadam Museum with signs of the Mitra ritual (Dehpahlevan and Ghanavati, 2014, 47-67); or examples with Christian and Jewish symbols from Sassanid empire rituals (Lerner, 1976, 183-187 and Lerner 2009, 653-664). All in all, the symbolic nature (or not) of the arrays on the bullae can be interpreted as follows; Signs (monograms) are single or multi-purpose, human portraits are demonstrative or commanding and sometimes mythological, some of them like hearth are divine and other are mythological representations of quadrupeds or birds (Brunner, 1978, 11). However, each of which has a variety in form and details but it can be safely said that monograms are the most special type among them because it combines other symbols together (figure 1). Bullae in the archives of the National Museum are classified into human, plant, animal, astronomical and geometric types in a symbolic or natural framework. Meanwhile, their animal species is probably from the northern half of Iran in the 6th century AD. The purpose of this research is to deal with the symbolic and ritual concepts of the bullae of the National Museum and their use, classification and relative chronology of them. Their relative chronology is due to their similarity to the most well-known finds of this period, such as the documented flower seals of Takht Sulaiman and Abu Nasr Palace. The questions and assumptions of our research include What are the meanings of the Sasanian bullae symbols? What are the most repeated arrays in this collection and what are their similarities? What is the relationship between our research collection and other archaeological and documented findings? It is believed that the iconography on the seals, despite their mainly commercial or administrative use, shows the prominence of symbols and rituals in all aspects of Sasanian culture. Also, the iconography and inscriptions of some of the seals of the National Museum archive confirm their ownership to administrative and ritual positions. In this regard, we have a historical and analytical approach according to the documentation methods, typology and the review of archaeological reports.

Discussion and Analysis

Symbolism is an integral part of Iranian culture. Undoubtedly, since bullae were representative of the administrative and commercial system throughout the Sassanid Empire. the reflection of well-known and ancient symbols on bullae is also an effort to culturalization and reminding with them. According to the Authors, the common message of the symbols of each category clearly expresses systematic beliefs that

are evident in all cultural and political aspects of this era. Just like the deification of all creations, which has been mentioned many times in Sasanian literature and art especially in the fourth century at the same time as Khosrow II Sassanid (Yarshater, 2016, 176-190). Iconography was of interest throughout this period and only the appearance and quantity of some of them, such as the animal examples of the time of Kartir and Bahram II or the symbols of the goddess Anahita during the time of Mobad-e-Mobadan Atorpat Mehraspandan (beginning of the 4th century AD) caused that some researchers consider them as new symbols. Sometimes iconography is a way to know the origin of bullae such as the arrays of camels and winged horses that are the symbol of the fire temple of Azargoshnasp that can show that part of this collection was made there or in the workshops of the northern half of Iran. In this regard the mineralogy of flower beads will also be our answer in belonging to the specific place of preparation of materials, the production and baking of flower beads. In addition, the names of Mad, Pars, Bishapur and Farah (Khora) of Ardashir (Firouzabad) are also mentioned on these seals. However, some names such as Azargashnesab were also used to name places and people (Yamauchi, 1993: 7-46). It is also possible that the flower seals and their iconography are more visible throughout this period, especially during political and social upheavals such as the period of Qabad I (488-496 AD) or Khosrow Anushirvan (531-579 AD). In this regard, the archives of Takht Suleiman's bullae and the reflection of the well-known early patterns of this period, such as the depiction of the king riding a horse on the bullae, clearly indicate their use and symbols for a long time, especially in the second half of this period.

Conclusion:

The celestial and religious or scientific attitude to phenomena can be seen in Sassanid art and culture and before them in Iran. From a conceptual point of view, showing tangible species such as goats and rams, boars, etc. is also a good way to better believe the detailed definitions in a symbolic format. For example, in Iranian mythology, the gods had an iconic form of human, animal, etc., such as Anahita, the goddess of flowing waters, seal (Mitra) of the sun's ray. All of them are represented in symbols, signs and inscriptions that are rooted in ancient beliefs.

The symbolism of bullae of the National Museum Archive helps us to understand ancient symbols and concepts such as animism and godliness and ideas mixed with the knowledge of the times. The role of symbols on the bullae for which administrative and commercial uses is presumed clearly indicates the value of product or message, the position of the seal holders and sometimes a sign of administrative and ritual base. Therefore, the symbol of the Sasanian seal and bullae, which was used as a medium to keep ancient ideas alive based on the materials and strategies of its time, can be a useful for the sociology of the Sasanian period. Seals and bullae have been most available to the elites in the judiciary, property, shrines, etc., and diverse human profile and different

names on the archive of seals is a confirmation of this statement. Other points that can be seen from the symbolism of the bullae in addition to the recreation of symbols with concepts in the style of the millennia BC, the unreasonable interaction of cultures (symbols), especially based on the trade and shrewd attitude and policy of the Sassanid empire in coexistence with neighboring lands. Fleshy artistic style of arrays (especially human and animal species) is also a rare phenomenon in the history of Iranian art, although the geometric style of the Sassanid seals of Devin and Ajmiadzin of Armenia¹, or Qasrabun Nasr in the museum The New York Metropolitan, can be the result of the influence of individuals, the mass production of seals, the artistic style of seals and sometimes their inseparability from Parthian or pre-Party specimens.

Acknowledgments

Many thanks to Dr. Vida Nadaf, who accepted the difficulty of reading bullae inscriptions. Also, the chairmanship and dear employees of the Cultural Heritage and Tourism Organization and the National Museum, who made it possible to examine the bullae.

Observation Contribution

The writing of the article was done by the first author, which is taken from a doctoral thesis called Archaeological research of fifty gold seals attributed to the Sassanid period in the archives of the National Museum. Its literary and scientific editing was done with the guidance of the esteemed professor Seyed Mehdi Mousavi Kohper and Cyrus Nasrollahzadeh.

Conflict of Interest

All the contents of this article are taken from the stamps of the National Museum archive and its writing was done with the cooperation of the museum officials, who are also the copyright holders of all the images.

1. (paymanonline.com) Notes on Sassanid seals in the State Museum of Armenian History | Covenant

پژوهشی بر فرهنگ نمادین گل مهرهای ساسانی گنجینه موزه ملی ایران

مسعود رشیدی نژاد^I؛ سید مهدی موسوی کوهپر^{II}؛ سیروس نصرالله زاده^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۴۶ - ۱۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۲۵

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.125>

چکیده

گل مهرهای دوره ساسانی گویای ساختار اداری، بازرگانی و دیگر مفاهیم فرهنگی اند که در نگارگری و اندازه گل مهر و شمار نشان مهر بر آن‌ها با یک دیگر متفاوتند. این نمونه‌ها در بسیاری موارد مانند دیگر داده‌های فرهنگی این دوره با آرایه‌های نمادین همراه‌اند. برای بررسی اهمیت و توصیف این داده‌ها و نیز پاسخ‌گویی به برخی پرسش‌ها درباره چرایی نمادگرایی در گل مهرها یا نمادکالاها که تاکنون کمتر به آن‌ها پرداخته شده است، گل مهرهای ساسانی منقوش و مکتوب مستند نشده در «گنجینه موزه ملی» برگزیده شدند. در این رابطه، معناشناسی پرتکرارترین آرایه‌ها، همگونی یا ناهمگونی میان این نمادها با دیگر نمادهای نقش بسته بر آثار این دوره، گاهنگاری نسبی و خاستگاه احتمالی آن‌ها با توجه به نمادها و نگاشته‌های آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند و با گل مهرهای گردآوری شده در دیگر مجموعه‌های این دوره مقایسه گردیدند. بیشتر نگارهای مهر شده بر گل مهرهای این مجموعه شامل آرایه‌های انسانی، جانوری و گونه‌های هندسی (منوگرام) است که هر دسته از گوناگونی در فرم و افزونه‌هایی مانند نشان انگشت دانه‌ها برخوردارند. برخی از ۵۰ گل مهر مورد مطالعه ما به دلیل سایش و خوردگی و یا شکستگی ارزش خود را در خوانش نبشته‌ها و آرایه‌هایشان از دست داده‌اند و نیز از چگونگی به دست آمدن آن‌ها اطلاعی در دست نیست و تنها بر پایه نگاشته‌ها و نقوش به دوره ساسانی منسوب شده‌اند که پاسخ‌گویی به این مهم افزون بر دیگر موارد یکی از اهداف این پژوهش بوده است. بررسی این پژوهش برپایه مطالعات کتابخانه‌ای و مستندنگاری گل مهرهای گنجینه موزه ملی همراه با روش‌های مرسوم، یعنی عکاسی و طراحی گل مهرها است.

کلیدواژگان: گل مهر، ساسانی، نماد، نمادشناسی.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m_mousavi@modares.ac.ir

III. استاد گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشکده زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: رشیدی نژاد، مسعود؛ موسوی کوهپر، سید مهدی؛ و نصرالله زاده، سیروس، (۱۴۰۳). «پژوهشی بر فرهنگ نمادین گل مهرهای ساسانی گنجینه موزه ملی ایران». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۷): ۱۴۶-۱۲۵. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.125>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-776-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
براین که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

جستار حاضر، پژوهش باستان‌شناختی گل‌مهرهای منسوب به دوره ساسانی گنجینه موزه ملی است که هدف آن نمادشناسی این داده است. از مواردی که با مطالعه این گل‌مهرها می‌توان دریافت کاربری اداری، بازگانی و آئینی آن‌هاست و برای درک هرچه بهتر این ویژگی‌ها نمادها و نگاشته‌ها (در اینجا نمادها) مورد بررسی قرار گرفته‌اند. نمادشناسی داده‌های باستان‌شناسی این دوره (به‌ویژه مهر و گل‌مهر) نکاتی چون برهمکنش فرهنگی شاهنشاهی ساسانی را آشکار می‌سازد که نمونه آن‌ها مفاهیم آئین مزدیست یا دیگر فرهنگ‌ها هم‌چون دو گل‌مهر به‌دست آمده از کافرقلعه یا ریوداد که در نبشته‌های اسلامی از مراکز مهم اداری آن روزگار بوده است (Sinisi, 2017: 3-9)، نمادهای جانوری در گل‌مهرهای موزه مقدم با نشانه‌هایی از آئین مهر در دوره ساسانی (ده‌پهلوان و قنوتی‌هندیجانی، ۱۳۹۴: ۶۷-۴۷)، و یا نمونه‌هایی با نمادهای آئین مسیح و یهود از آئین‌های امپراتوری ساسانی است (Lerner, 1976: 183-187 & Lerner, 2009: 653-664)؛ هم‌چنین نگاشته‌هایی که همراه برخی آرایه‌های انسانی جایگاه حقیقی و حقوقی زنان در دوره ساسانی را بازگو می‌کند و نه الوهیت آن‌ها را (Harper & Meyers, 1981: 79-98). روی هم رفته، نمادین یا سمبلیک بودن (یا نبودن) آرایه‌های موجود بر گل‌مهرها را می‌توان این گونه تفسیر کرد؛ نشانه‌ها (مونوگرام‌ها) یگانه و یا چندمنظوره‌اند، پرتره‌های انسانی نمایشی یا فرمایشی و گاهی نمادین یا اساطیری‌اند، برخی هم مانند آتشدهان‌ها پرستش‌گونه و مینوی‌اند و گاهی نیز نمایشی اسطوره‌ای از چهارپایان یا مرغ‌سانان‌اند (Brunner, 1978: 11). نمونه‌های آراسته گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی به‌گونه‌های انسانی، گیاهی، جانوری، فلکی و هندسی در چارچوبی نمادین یا طبیعی دسته‌بندی می‌شوند که همگی نمادهای آن‌ها برپایه مطالعه انجام شده برگرفته از فرهنگ و آئین مزدیسنا است و گونه‌های جانوری گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی احتمالاً از آن نیمه شمالی ایران در سده شش میلادی است. هدف از این پژوهش پرداختن به مفاهیم نمادین و آئینی نشان‌مهرهای منقوش بر گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی همراه با کاربری، تفکیک و گاهنگاری نسبی آن‌ها به‌واسطه همگونی یا نزدیکی‌شان به شناخته‌شده‌ترین یافته‌های این دوره، مانند گل‌مهرهای مستندنگاری شده تخت سلیمان و قصر ابونصر است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: نمادهای گل‌مهرهای ساسانی مورد پژوهش دربردارنده چه مفاهیمی هستند؟ نمادنگاری گل‌مهرهایی با کاربری اداری و تجاری به چه منظور انجام گرفته است؟ پرتکرارترین آرایه‌های این مجموعه کدام است و همانندی آن‌ها چیست؟ چه نسبتی میان مجموعه مورد پژوهش ما و دیگر یافته‌های باستان‌شناسی و مستندنگاری شده (به‌ویژه در گل‌مهرها) از منظر جای‌نگاری یا گاهنگاری وجود دارد؟ فرضیات با توجه به پرسش‌های پیش آمده مفروض است که نمادنگاری بر گل‌مهرها باوجود کاربری عمدتاً بازگانی یا اداری آن‌ها گویای برجستگی نماد و آئین در همه وجوه فرهنگ ساسانی و تصور ابزاری گل‌مهرها برای تبیین و تبلیغ ارزش‌های فرهنگی در سرتاسر امپراتوری ساسانی بوده است. در این راستا نمادنگاری و کتیبه‌نگاری برخی از گل‌مهرها، تملک و تعلق آن‌ها را به سمت‌ها یا پایگاهی اداری و آئینی تأیید می‌کند.

روش پژوهش: این پژوهش با رویکردی تاریخی و تحلیلی به مستندنگاری، گونه‌شناسی و مطالعه گزارش‌های باستان‌شناسی و دیگر مکتوبات درباره ۵۰ گل‌مهر پرداخته است که این مراحل شامل عکس‌برداری، طراحی و بازبینی و استناد به مهرها و گل‌مهرهای موجود در موزه‌ها یا دیگر داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی برای درک نمادشناسی آن‌ها است.

پیشینه پژوهش

در بسیاری کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران گل‌مهرهای ساسانی که دربردارنده

فرهنگ نگارگری و نوشتاری است به دست آمده است. سرآغاز این پژوهش‌ها به بررسی مهرها و گل مهرهای ساسانی از سده ۱۷م. که در مجموعه‌های خصوصی و سلطنتی نگه‌داری می‌شدند، بازمی‌گردد (ده‌پهلوان و هندیجانی، ۱۳۹۴، ۶۷-۴۷). نخستین تلاش‌ها در شناساندن گل مهرها از سوی «ون-در-استن» (۱۹۳۱) با چاپ کاتالوگی معروف به کاتالوگ استن انجام‌گرفت (۱۹۳۱). پس از آن «فرای» و «هارپر» به صورت علمی به مطالعه و چاپ گل مهر (گل مهرها) و ۱۱ مهر قصرابونصر پرداختند؛ هم‌چنین می‌توان از چاپ دستاوردهای استن از سوی «روبرت گبل» (۱۹۷۳) و اشیاء موزه‌ای به نمایش درآمده در (پژوهش هنر پارسی) (SPA) یاد کرد (Bruener, 1979, 33-50).

بخشی از گل مهرهای ساسانی از کاوش‌ها و پویش‌های باستان‌شناسی پیش از انقلاب اسلامی به دست آمده‌اند که از آن‌ها می‌توان به کاوش‌هایی که از سوی دیپارتمان خاور نزدیک موزه متروپلیتن در قصر ابونصر (Winlock & Walter Hauser, 1934: 3-22) انجام‌گرفت، اشاره کرد. از دیگر پژوهش‌های انجام‌گرفته در این زمینه کاوش‌های تیم آلمانی (هوف، ۷۸-۱۹۷۶)؛ در تخت سلیمان است که گزارش گل مهرهای آنجا توسط «روبرت گوبل» (۱۹۷۶) به چاپ رسید، هم‌چنین کاوش‌های هیأت فرانسوی در تورنگ تپه (بوشارلا و لوکمت، ۱۹۸۷)؛ کاوش تیم ایرانی در کنگاور با گل مهری از زمان پیروز ساسانی (کامبخش‌فرد، ۱۳۴۷)؛ نمونه گل مهرهای به دست آمده از پیمایش دهکده اقلید فارس (Cereti & Bassiri, 2016: 7-28)؛ گل مهرهایی که در کاوش‌های محوطه‌های مختلف در ایران به دست آمده‌اند، مانند ۱۲۴ نمونه از خورده محلات (ترکمن، ۱۳۹۵)؛ هشت نمونه دیگر موجود در موزه ایران باستان که در دفتر اموال موزه به نام «خورده محلات» ثبت شده است (رحیمی‌فر، ۱۳۸۵: ۷۳-۶۸)؛ ۷۹۲ نمونه که در کاوش‌های سال‌های ۸۳ تا ۱۳۸۵ ه.ش. از تخت سلیمان به دست آمده‌اند و تعداد ۷۵ نمونه گل مهر از کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۹۳ ه.ش. قلعه سیف‌آباد کازرون (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰۲-۹۱)؛ و ۲۷ نمونه در کاوش‌های تل قلعه کازرون به دست آمده است که مانند سه گل مهر یافت شده در سپیدان (بیضا) در نزدیکی مرودشت است که نام «بیشاپور» بر یکی از آن‌ها مهر شده است (Askari Chaverdi & Cereti, 2013: 182-191)؛ و گل مهرهای مکشوف از محوطه قلعه جن، آبادی سنایان برازجان و کازرون (امینی، ۱۳۹۰: ۴۲-۳۶). این داده‌ها افزون بر ایران در نیپور، آسیای مرکزی، پاکستان و مانتای سریلانکا نیز یافت شده‌اند (Regulski et al., 2009: 99-101, Alram, 2003: 177-184)؛ دریایی، ۱۳۸۳: ۱۱۰)؛ صد گل مهر از کاوش‌های باستان‌شناسی (۱۹۶۳-۷۸)؛ در آک تپه ترکمنستان به دست آمده است که تنها آرایه و نبشته ۳۵ نمونه آسیب‌ن دیده آن‌ها خوانش شده است و برپایه سکه‌های یافت شده همراهشان به پایان سده شش و آغاز سده هفتم میلادی بازمی‌گردند (Gubaev, 1996: 55-59). برخی پژوهش‌ها که تنها به گل مهرهای ساسانی موجود در موزه‌ها پرداخته‌اند، عبارتند از: مجموعه گل مهرهای ساسانی موزه خلیج فارس در بندرعباس (نیکنمی و نادری، ۱۳۹۶)؛ مطالعه مجموعه تخت سلیمان (Göbl, 1976)؛ مهرهای ساسانی مجموعه مور (Brunner, 1979)؛ گل مهرهای دانشگاه کالیفرنیا (Azarpay, 1996)؛ نبشته‌های گل مهرهای موزه ملی (Akbarzadeh & Daryaei, 2012: 1-27)؛ گل مهرهای ساسانی «گالری فریر» و «گالری هنر آرتور سکلر» پژوهش انجام‌گرفته روی ۲۵ نمونه از گل مهرهای موزه ملی ایران که ۱۵ نمونه آن از کاوش‌های باستان‌شناسی تخت سلیمان و باقی از ترنگ تپه، کنگاور و دهکده اقلید فارس به دست آمده بودند و برخی از آن‌ها که حاصل کاوش باستان‌شناسی نیستند (Cereti & Bassiri, 2016: 7-28).

مبانی نظری

گل مهرهای ساسانی را می‌توان توکن‌های گلی دوره آغاز نگارش دانست. این داده‌ها در بیشتر موارد با نشان مهر یا انگشتی از سوی دستگاه اداری یا بازرگانی همراه‌اند که برای مهر و موم و بیمه کالا

یا پیام ارسالی به کار می‌رفته‌اند. گاهی گل‌مهرها به سرب‌برگ یا پیوست نامه‌ها افزوده می‌شدند. نمونه آن پوست‌نبشته‌های قصر ابونصر مجموعه هنری موزه متروپلیتن نیویورک است، آرشویی که شامل ابریشم و چرم‌نبشته است و هنوز به ۸۲ نمونه آن‌ها گل‌مهر چسبیده است و همگی آن‌ها توسط «گیزلن» سروسامان یافتند و به انتشار رسیدند (Azarpay, 1966: 61). پیرامون گونه‌شناسی گل‌مهرها می‌توان گفت همواره تناسبی میان اندازه گل‌مهرها و شمار نشان‌مهرها و انگشتی‌ها بر آن‌ها نیست مانند گل‌مهرهای بزرگی که تنها از چند نشان‌مهر برخوردارند. گوناگونی نشان‌مهرها، به‌ویژه در آرایه‌های انسانی و نمادهای همراهشان می‌تواند گویای طیفی از دارندگان مهرها نیز بوده باشد. بیشتر نمونه‌هایی با این ویژگی از پایگاه‌های مهمی چون تخت‌سلیمان، استان فارس و بنادر جنوبی ایران به دست آمده‌اند. نقش‌مایه‌ها و آرایه‌های گل‌مهرها نیز دربردارنده اشکال انسانی، گیاهی، جانوری، هندسی یا گونه‌های هندسی موسوم به «مونوگرام» هستند و خوانش آن‌ها بر پایه نظریه «پانوفسکی» (پانوفسکی) (روشی که به بررسی درون‌مایه و موضوع اثر هنری-تحلیل)، و آیکونولوژی (تفسیر و درک معنایی نمادها در بستر فرهنگی آن (یا فراتر از آن) انجام گرفته است (Panofsky, 1955: 26). با توجه به گستردگی مطلب، تلاش شده تا به زبان اساطیری و آئینی نمادها به گواه نبشته‌ها و برخی داده‌های باستان‌شناسی (آیکونوگرافی) و رویدادهای مستند و تأثیرگذار در تاریخ هنر ساسانی پی‌ببریم.

مونوگرام‌های (مهر-نشانه‌ها) گنجینه موزه ملی

فرهنگ ساسانی را می‌توان فرهنگ نمادها یا نمادین خواند. پدیده‌ای که در این دوره بیش از هر زمانی در هنر نمایان شد، مانند: شاخ‌گاو، هلال ماه و ستاره که جلوه‌ای از اندیشه و هنر این دوره‌اند. یکی از نمونه‌های شناخته‌شده از این دست، به‌ویژه بر روی مهر و گل‌مهر، مونوگرام‌ها هستند (به نمایش حرف اول واژه‌ها، «مونوگرام» می‌گویند) که گاهی بز ایستاده روی یک گنجه (Gholami, 2018)، نشان‌های اداری یا نماد فر پادشاهی توصیف شده‌اند (دادور و منصوری، ۱۳۸۵: ۱۶۶). گوناگونی مونوگرام‌ها می‌تواند نشانی از ایل و تبار دارنده مهر نیز باشد (گوبل، ۱۳۸۴). با این همه مونوگرام‌ها همراه با نویسه‌ها (اکرم، ۱۳۸۷: ۹۹)، دستار به نشانه خوشبختی و پیروزی (سودآور، ۱۳۸۳)، هلال ماه یا شاخ‌گاو نماد دانش (نمونه بارز هلال یا شاخ‌گاو و دستار را می‌توان بر فراز تاق بزرگ تاق‌بستان کرمانشاه دید)، خورشید (دیهم) به نشانه پادشاهی، چرخ گردون (نماد ایزد مهر)، فروهر و پیام‌آور نیکی است که از دیدگاه آیکونولوژی یکپارچگی نمادینی را به نمایش می‌گذارد و یادآور جان‌انگاری پدیده‌ها در آئین‌های پیش‌ازتاریخی و هند و ایرانی است؛ بنابراین، هرچند هریک از این نمادها به تنهایی از پشتوانه‌ای کهن در فرهنگ ایران و خاور نزدیک برخوردارند، اما گردهم آمدن آن‌ها را در این دوره تنها می‌توان در این گونه یافت مانند آن‌چه که در گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی به آن برمی‌خوریم. پایداری باورهای این گونه را می‌توان در پارچه‌های سبز یا سرخ‌رنگ آویخته به شاخه درختانی که در نزدیکی آرامگاه‌ها و نیایشگاه‌ها روییده‌اند یا آن‌چه که به گردن چهارپایان برای دفع چشم‌زخم‌گره می‌زنند دید و همین نمونه یادآور فرخندگی و ایزدگونگی گاو یا قوچ در آئین دوره هخامنشی و ساسانی است (تصویر ۲). افزون بر این در سربند و کمر بند زنان ایران و یا پارچه‌ای که ایشان در جشن‌ها و پایکوبی‌های در دست دارند، این دیرینگی را می‌توان دریافت. نمونه‌ای از مونوگرام‌های گنجینه موزه ملی با روبان آویخته از آن‌را می‌توان با آتشدان روی سکه‌های پادشاهان نخست ساسانی (اردشیر یک و بهرام اول) نیز مقایسه کرد (تصویر ۱). نمایش از روبه‌روی مونوگرام‌ها نیز سبکی آشنا برای ما است، به‌ویژه در گونه‌های گیاهی، مانند برگ‌های بال‌مانند شکوفه انار، دسته‌های گل لاله و گل رز با روبان و برگ‌های روییده از آن‌ها، پالمت، به‌ویژه در گچ‌بری‌ها و یا بال‌های برافراشته بر سکه‌ها از روبه‌رو... اما آن‌چه بیش از

همه در این گونه (مونوگرام‌ها) به چشم می‌خورد، نماد هلال ماه، دیهیم (خورشید) و ستاره‌ای است که بر فراز دیگر نمادها است و به گونه‌ای یادآور تثلیث نمادهای بابلی (شمش، سین و ایشتر) یا هخامنشی است. در این دوره، خورشید بیشتر بر تاج پادشاه در سکه‌ها و... دیده می‌شود و یا آن گونه که در یشت‌ها آمده خورشید نماد پادشاهی است و سیمای بلورین او همواره در بالای چادر شاهان می‌درخشید (ذاکرین، ۱۳۹۰: ۳۳-۲۳؛ پورداوود، ۱۳۷۷: ۳۴۴). در ادامه به این نمادهای آسمانی خواهیم پرداخت.

تصویر ۱: مونوگرام‌های گل مهرها و پشت سکه اردشیر اول ساسانی با آرایه آتشدان و دستار (بالا)، و پشت سکه بهرام اول با آرایه ماه و ستاره (سکه‌های ساسانی ضرب شده در ارمنستان (paymanonline.com)، و دیگر گل مهرها گنجینه موزه ملی (نگارندگان، ۱۴۰۱).
Fig. 1: Monograms of the national museum archives and the back of the Ardeshir I Sassanid coin with the firebox and DaSTAR arrays and the back of the Bahram I coin with the moon and star arrays (up), (Sasanian coins minted in Armenia (Peymanpaymanonline.com)). other bullae are the National Museum archives (Authors, 2022).

نگاره‌های جانوری آمده بر گل مهرهای گنجینه موزه ملی

بیشترین گونه‌های به نمایش درآمده در گل مهرهای گنجینه موزه ملی آرایه جانوری است که مفاهیم نمادین و طبیعت جانوری را یک جا به تصویر می‌کشند. این دسته به روال هنر و اندیشه ساسانی به دو دسته اساطیری و طبیعی دسته‌بندی می‌شوند، مانند: پنج قوچ و یک بزکوهی، دو گاو یک کوهانه، پنج شتر یک کوهانه، هشت اسب (جز یکی همگی آن‌ها بال دار هستند)، سه اسفنگس، یک سیمرغ یا گریفن، یک طاووس و یک کژدم است (تصاویر ۲ و ۳). نمادشناسی جانوران بیشتر با آن چه که از آن‌ها و ایزدان حامی آن‌ها در نبشته‌های آئینی، به ویژه یشت‌های اوستا آمده است، ممکن گردیده و درهم آمیختنشان با ایزدان کهن ایرانی مفهومی زمینی و بسودنی به آن‌ها بخشیده است. گونه‌های اساطیری این دسته، مانند اسب بال دار که هشت مورد از آن‌ها را به خود اختصاص می‌دهد، چشمگیرتر از دیگر نمونه‌ها است. آرایه اسب بال دار که به دوره «مانا»ها بازمی‌گردد (شریفی و ضرغام، ۱۳۹۲: ۵۷-۴۱) نمادی است که در اوستا شکوهمندانه‌تر از

دیگر گونه‌های جانوری توصیف شده است؛ مانند بند ۴۹-۵۰ آبان یشت و بند ۲۱-۲۳ اسب یشت که نشان ایزدهای آفتاب، ماه و باد شناخته می‌شود. گردونه زرین مهر با چهار اسب که هر یک نماد آب، باد، خاک و آتش‌اند و گردونه زرین آناهیتا ایزدانوی آب به دوش چهار اسب به نشانه ابر، باران، برف و ژاله است (بند ۴۹-۵۰ آبان یشت و بند ۲۱-۲۳ گوش یشت در واسپ یشت اوستا) (رحیم‌پور، ۱۳۹۴: ۳۶-۲۵؛ Geldner, 1886). از دیگر نمونه‌های این دسته آرایه سه اسفنگس است که ریشه در اساطیر ایران و بین‌النهرین دارد و در اساطیر ایران نماد «گویت شاه مزداپرست» (جانوری نیمه‌گاو و نیمه‌انسان است) که در کنار دریا به ستایش خدا مشغول است و حیوانات زیان‌آور آبرزی را از میان می‌برد (دادور و منصوری، ۱۳۸۵: ۲۵۲)، (تصویر ۳).

از گاو در اوستا به دو گونه گاو (گاو نر) و گودئو (گاو ماده) یاد شده است؛ جانوری سودمند که نماد چارپایان و یا مادر زمین یا روان زمین است (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۲-۱۸۹). گوسفند و قوچ نیز نمادی از زایش، فراوانی، مردانگی، آغاز بهار (منطقه البروج) هم‌چنین نماد خورنه، ایزد بهرام، فره و نشان پادشاهی و پیروزی هستند و از دوره پیش‌تاریخی ایران بارها روی سفال، سنگ‌نگاره، دست‌ساخته‌های مفرغی و... به نمایش درآمده‌اند. این آرایه با وجود سبک کم‌وبیش نهادگونه (طبیعت‌گرایانه) دوره ساسانی، با شاخ‌های بلند و پر پیچ‌وتاب به نمایش درآمده است. از دیگر جانوران آمده بر گل‌مهرها در این دوره، شتر است که یادش در نام زرتشت، پیوندش با ایزد بهرام (ایزد جنگاوری) نماد ایستادگی در برابر بدی‌ها و پای‌بندی به راستی‌ها و نشانش در مهرهای مغان و درباریان (بازرگانان) به خوبی جایگاه نمادینش را بیان می‌کند (مصباح و شادرخ، ۱۴۰۰: ۴۵-۳۵). به باور «لوکونین» (۱۳۸۴: ۱۵۵) گاو نر کوهان‌دار و اسب، شیر، خرس و گراز از زمان کرتیر و بهرام دوم پدیدار گشتند. پیدایش این نمادهای مینوی در زمان ایشان گویای باور نداشتن به آن‌ها پیش از این نیست، بلکه بیشتر پیامد بینش و فرمایشات حاکم‌بر جامعه است؛ مانند گرایش‌های پررنگ‌تر زرتشتی زمان «کرتیر» که کاربرد ابزاری هنر را بیش از همیشه بازگو می‌کند یا ایزد مهر و ایزدانوی آناهیتا که در نگاره‌های «نرسه» و «اردشیر دوم» نمایش داده شده‌اند. اما آن‌چه نمادین بودن بسیاری از آرایه‌های جانوری آشکار می‌سازد، افزون‌بر نمایش اساطیری گونه‌هایی چون اسب بال‌دار و اسفنگس، همراهی این دسته با نماد ماه و ستاره است؛ مانند ستاره شش‌پری که روبه‌روی یک اسب بال‌دار قرار دارد (در نشان مهرهای قصر ابونصر فارس نیز نمایش نمادین گاو و ماه دیده می‌شود)، و یا دستاری که به گردن قوچی گره‌خورده است (تصویر ۲). همگی این آرایه‌ها به سبک هنری این دوره از نیم‌رخ راست به نمایش درآمده‌اند. از دیگر نکات برخی گونه‌های جانوری مهرشده بر گل‌مهرها، سبک یکسان نگارگری آن‌ها است. برای نمونه شترها همگی در حال گام برداشتن با گردن و دُمی افراخته و دست و پای که در میانه راه به هم گره‌خورده‌اند به نمایش درآمده‌اند و با این‌که نشان مهرها اندازه‌های یکسانی ندارند، اما این همگونی می‌تواند گویای کاربری مهرهایی با این نشان در یک یا چند پایگاه‌های اداری-بازرگانی یا آئینی دوره ساسانی باشد. این همانندی در دیگر گونه‌ها هم چون قوچ یا بزکوهی و برخی دیگر از چهارپایان وحشی یا اهلی چندان به چشم نمی‌خورد؛ برای نمونه در گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی، قوچ‌ها ایستاده و در یک‌مورد دو قوچ بر یک گل‌مهر چهارزانو دیده می‌شوند (تصویر ۲). به گفته «فریه» مهر و گل‌مهرهایی با این آرایه مانند منوگرام‌ها می‌بایست از آن مغان بوده باشند. در این باره نویسه‌ها می‌تواند ابهامات موجود در تعلق آن‌ها به مکان و زمان یا افرادی خاص با جایگاه اداری، بازرگانی یا آئینی را روشن سازد؛ مانند مهرهای موبدان و آمارگران زمان «قباد» که شاید مهرهایی با نام «تبریز آمارگر» (Ghodrati-Dizaji, 2007: 87-93) از این‌گونه باشند یا مهر مگی به نام «دادگوناس» با آرایه قوچ که بیانگر نوعی ارتباط میان نام مغ با زیارتگاه‌های زرتشتی و ایالات در پایان دوره ساسانی است (Akbarzadeh & Daryaei 2012: 1-27; Agostini).

105-99: 2013). برجسته‌ترین این دسته، یک قوچ با دستار موج گره خورده به گردنش است که شباهت چشم‌گیری به نمونه‌های به دست آمده از تخت سلیمان دارد و مانند آن را در نگاره شکار تاق بستان با گوزن‌هایی رمیده بدون شاخ و روبان‌های گره خورده به گردنشان دیده می‌شوند (Compareti, 2016: 71-84). نمادی که در همه هنرهای این دوره از نساجی و فلزگری گرفته تا گچ‌بری به چشم می‌خورد. کمیت یا فراوانی برخی نمادهای جانوری مانند فیل از جانوران بومی هندوستان که بر گل مهرهای شخصی مجموعه فروغی و نمونه‌ای در کتابخانه ملی فرانسه دیده می‌شود (Sinisi, 2008: 377-383)؛ و یا گوزن زرد بومی غرب و جنوب غرب ایران در گل مهری از نیشابور (لباف‌خانیکی، ۱۳۹۳)؛ و تل قلعه کازرون (Askari Chaverdi & Cereti, 2013: 182-191)؛ آمده است، می‌تواند پیامد کمی پژوهش‌ها، یا کمی مهرها و انگشتی‌های آراسته به این گونه آرایه‌ها و یا پررنگ‌تر شدن آن‌ها در برهه‌ای از تاریخ شاهنشاهی ساسانی بوده باشد. همان گونه که به گفته «تفضلی» تا پیش از خسروی دوم فیل از گونه دیوسان بود و پس از آن نماد توانایی و ستون اصلی سپاه، شکوه و کارایی رزمی و بزمی در پادشاهی ساسانی گردید (جلیلی نیا، ۱۳۹۷؛ ۱۴-۲۶). فراوانی تعداد نگاره‌هایی مانند نگاره شتر نیز در گل مهرهای تخت سلیمان که در مسیر آمد و شد کاروان‌های بازرگانی تا نیمه پایانی این دوره بوده است؛ افزون بر کارآمدی این جانور به خوبی نمادین بودنش را به کاربران یادآور شده است. همانندی همین گونه در هر دو مجموعه گل مهرهای گنجینه موزه ملی و تخت سلیمان می‌تواند تأییدی بر گمان ما پیرامون خاستگاه یا گاهنگاری نسبی گل مهرها در نیمه نخست سده شش میلادی باشد. از دیگر نمونه‌های جانوری کمیاب گل مهرها آرایه طاووس به نشان بی‌مرگی و عشق (طاهری، ۱۳۸۸: ۱۸)؛ سیمرغ (گریفن)، نماد آب‌های آسمانی و زمینی و ایزدبانوی آناهیتا (پوپ، ۱۳۸۰)؛ و کژدم یادگاری از آئین مهر است که مانند آن در نشان مهرهای به دست آمده از قصر ابونصر موزه متروپلیتن نیویورک (پایان سده چهار و سده پنج میلادی) نیز دیده می‌شود (تصویر ۳).

تصویر ۲: گل مهر نبشته دار با آرایه قوچ (بالا)، گاو یک کوهانه، اسب در برابر ستاره شش پر، شتر یک کوهانه (پایین، چپ) و طاووسی در برابر نمادی از تبار ساسانی (؟) (پایین)، (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 2: Inscribed bullae with a ram, a cow with a hump (up), a horse against a six-pointed star, A humpbacked camel (bottom, left), and a peacock against a Sasanian (?) symbol (bottom, right), (Authors, 2022).

تصویر ۳: یکی از سه آرایه اسفنجس گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی (راست)، آرایه سیمرغ یا گریفین (وسط)، و کژدم (چپ) (آرایه کژدم در نشان مهرهای موزه متروپلیتن و نمونه‌ای از دهکده اقلید فارس می‌توان دید (Cereti & Bassiri, 2016: 7-28 & Brunner, 1978: 87).

Fig. 3: One of the three sphinx arrays of the National Museum archives (right), the Simorgh or Griffin array (middle), and the Scorpion (left), (the scorpion array can be seen in the Metropolitan Museum's seal emblem and examples It can be seen from Euclid village of Fars (Cereti & Bassiri, 2016: 7-28 & Brunner, 1978: 87).

نمادهای ستاره‌شناختی

نمادهای آسمانی از هزاره‌های پیش از ساسانی در فرهنگ ایران نمود داشتند، مانند آرایه خورشید بر سفال‌های سیلک، شوش، حصار، گوی بال‌دار نگاره‌های هخامنشی یا آن‌چه در بزرگداشت خورشید در اوستا و تاریخ هردوت آمده است؛ هم‌چنین نمادهای ترازو، خرچنگ، سنبله گندم و هلال ماه فرهنگ سلوکی-اشکانی (وارنر، ۱۳۸۶: ۵۲۷)؛ و ماه و ستاره شش‌پر روی سکه فرهاد چهارم اشکانی از دیگر نمونه‌های پیش از این دوره است. در دوره ساسانی این گونه‌ها را می‌توان در پرتو تابان خورشید (مهر) بر فراز تاج پادشاهان ساسانی یا هاله مینوی پیرامون چهره آن‌ها در نقاشی‌های دیواری و اسب از ستارگان رونده یا برج نهم سال دید (Callieri, 1990: 79-98)؛ جلیلی‌نیا، ۱۳۹۷: ۲۶-۱۴). در ایران باستان و نبشته‌های پهلوی درک ستاره‌شناسی (نجوم) و متافیزیکی (تنجیم) درآمیخته بود، مانند ۱۲ برج فلکی (کیهان) که هر یک ۳۰ درجه است، بیانگر نگرشی ستاره‌شناختی است و کاربرد آن در پیمانه ۱۲ هزارساله آفرینش باوری متافیزیکی است (کریستین‌سن، ۱۳۶۴: ۲۶). در بندهشن هر یک از این هزاره‌ها به نام یکی از پدیده‌های آسمانی است مانند فصل ۲۷ بند ۲۴ بندهشن و فصل ۲۲ بند ۱۲ شایست ناشایست روز دوازدهم هر ماه خورشیدی به نام «ماه» نام‌گذاری کرده‌اند و خوردن گوشت در این روزها پسندیده نیست.

همان‌گونه که در بند دهم ماه نیایش خرده‌اوستانیز نکاتی پیرامون کم و زیاد شدن نور ماه در شب‌های مختلف، منازل ماه در آسمان، گرفت‌های ماه، حرکت دائمی ماه، تغییر اندازه آن و تأثیر آن بر جزر و مد و اکوسیستم زمین، همراه با بخش‌بندی آن به آدمی و چهارپایان را برمی‌شمارد (دادگی، ۱۳۹۵: فصل ۱۳، بند ۱۴). در گزیده‌های زادسپرم الگوی سه بخشی جنوبی، شمالی و میانی آسمان (سه کناره کیهان) برای نشانه‌گذاری آسمان و شناسایی جایگاه ستارگان پیش از کاربرد دایرة البروج گویای نگرشی ستاره‌شناختی است. در بند ۲۵ بخش ۳۴ گزیده‌های زادسپرم «به سر شدن شب» و «نابودی تیرگی و تاریکی» پایان زمستان است که هم‌زمان با «برخاستن خورشید از سه کرانه جهان» و «بازآمدن خورشید به جای خود» یا آغاز بهار است (بلنداقبال، ۱۳۹۲: ۸۰-۵۵). در بندهشن گل نرگس و ماه به هم پیوند خوردند و در آثارالباقیه آمده که هلال ماه موجب پئمردگی این گل می‌شود. در ماه نیایش آمده است: من می‌ستایم ماه دربردارنده تخمه گاو را آن ماه بخشاینده، شکوهمند، فرهمند، آبرومند و... بندهشن ماه را پاسدار نطفه ستوران می‌داند. وقتی اهریمن، گاو ورزا را می‌کشد از نطفه او ۵۵ گونه از حبوبات و ۱۲ گونه گیاه درمان بخش به وجود آمد. مابقی نطفه به ماه منتقل شد و توسط نور ماه تصفیه شد و از آن یک جفت جان‌دار نر و ماده آفریده شد و از آن‌ها ۲۸۲ جان‌دار دیگر پدید آمدند. صفاتی که برای ماه در بند هفتم ماه نیایش آمده است برابر با: «ماه گوسفند تخم، بخشنده، رایومند (باشکوه)، خورهمن (دارای فر)،

ابرمند، آب دارنده، تدبر، نوردارنده، خزانه دار، سودمند، دارنده اندیشه نیک، سرسبزکننده، دارنده گنج و تندرستی دهنده». خورشید نیز از دیگر ایزدان پیش زرتشتی است که یشت ۱۰ اوستا به نام او است و در آنجا مهر (میثر) پرتو خورشید خوانده شده است (ذاکرین، ۱۳۹۰؛ پوردادوود، ۱۳۷۷: ۳۴۴). (هورخشته-آفتاب فروزنده) چشم اهورامزدا (یسنا ۱، بند ۱۱)، با زیباترین پیکر در میان آفریدگان است و کالبد اهورامزدا به سان خورشید می ماند (در بند ۶ هفت هات و یسنا ۳۲۶، بند ۶). در خورشید یشت آمده که با بودن خورشید دیوان، جادوگران و پریان نمی توانند به آفرینش، بدی و پلیدی فرود آورند. خورشید در اوستا گاهی نمادی از آفرینش (پیدایش در جهان بینی ایرانی) (مانند بند ۲۵ رشن یشت)، یک آفریده مینوی (بند ۱۰ اهورندگاه، گاهان)، و گاهی نیز نمادی از ایزادان مانند ناهید در آبان یشت با سه ویژگی جاودانی، تیز اسب و باشکوه است (آغاز یشت ۶ اوستا). بنابر بند ۹۱ این یشت، نیایش ناهید باید در روشنایی روز و در پیشگاه خورشید انجام گیرد و این نمادی است از پیوند آب و روشنایی. در خرده اوستا از پنج نماز برای خورشید (نماز خورشید نیایش)، مهر، آب و آتش یاد شده است (قلعه خانی، ۱۳۸۲: ۱۹۴-۱۶۹). ستاره شش پر و هشت پر نیز از دیگر نمادهای این دسته اند. ستاره در آئین مهر نشان چشم های همه چیز بین ایزد مهر (یا نماد چشم های ایزد سروش است که در اوستا ایزدی دادگر با ۱۰ هزار چشم و گوش توصیف شده است)، ستاره شش پر نماد ایزدبانو آناهیتا یا زهره است (شریفی، ۱۳۹۲؛ دادور و منصوری، ۱۳۸۵: ۵۹؛ مصباح اردکانی و دادور، ۱۳۸۷: ۱۷۸)، ستاره هشت پر در ایران باستان نماد خورشید و ایزد مهر، گویای جایگاه شاهنشاه و پایداری این مرز و بوم است. در میان رودان این نماد از دوره سلسله های قدیم تا بابل کهن نماد (اینانا/ایشتار) به نمایش درمی آمد (رضایی، ۱۳۸۹). ستاره شش پر در دوره ساسانی روی مهرها و سکه ها (روی کلاه و سینه پادشاه) و ستاره هشت پر روی کلاه (مانند سکه اردشیر اول) خودنمایی می کند. از این گونه (ستاره و ماه) در گل مهرهای گنجینه موزه ملی همراه منوگرام ها، دو نمونه انسانی و یک نمونه در برابر یک اسب بال دار دیده می شود. آمیختگی آن ها با منوگرام ها بیش از هر چیز یادآور ایزدگونی و آسمانی بودن این نماد است و در نمونه های انسانی گویای رتبه ایشان و پاسداشت پیام و کالای مهر شده است. شاخ هلال مانندی نیز که در منوگرام ها می بینیم، نماد گاو و ماه را یک جا به نمایش گذاشته است؛ کهن الگویی که در دوران اسلامی نیز به آن ها برمی خوریم. بنابراین از آنجایی که آسمان جایگاهی ایزدی است و زندگی زمینی را تحت اراده اش دارد، همواره در لابه لای نبشته های آئینی، سکه ها، مهر، گل مهر و... به این پدیده ها برمی خوریم (تصاویر ۱-۴).

نقوش انسانی

با آن که در دوره ساسانی ایزدانی چون اهورامزدا، آناهیتا و مهر با پیکر انسانی در هنر دیده می شوند، اما درک نمادگرایی این دسته در گل مهرهای گنجینه موزه ملی که همگی نیم تنه، از نیم رخ راست و گاهی از روبه رو به نمایش درآمده اند، کار ساده ای نیست. از سویی خوانش نبشته های برخی از آن ها نیز گویای نام های خاص مانند «آپستین» است که گویا نام دارندگان مهر و انگشتری ها بوده است. درستی این نکته از آنجاست که از سمت های پرستار و آمارگر، آتش مغ و موبد نیز روی گل مهرهای مورد مطالعه حاضر نام برده شده است. با این همه از برخی نام ها چون آتش مغ، مغ و نمادهای آسمانی همراه این دسته که صورتی آشنا برای ما در فرهنگ های پیش از تاریخی و تاریخی ایران است (مانند سفال های سیلک III و نگاره های ماد و هخامنشی)؛ سپنتایی برخی از آرایه های انسانی این دفتر را می توان دریافت، مانند سه گل مهر با آرایه انسانی نیم تنه و تمام قد که یکی با ستاره ای شش پر و ماه در دو سویش و دو گل مهر دیگر با ستاره شش پر در پهلوی راستش همراه است. بر پایه این نمونه ها روشن است که در نمادگرایی این دوره تنها به سکه ها یا سنگ نگارها

که بیشتر به شاه و خانواده شاهی می‌پردازند بسنده نشده است؛ هم‌چنین ممکن است مفاهیم آئینی-نمادین همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، پشتوانه پیام یا کالا و بیانگر جایگاه افراد مانند مغان، دبیران و بازرگانان بوده باشد. گوناگونی در آرایش و پوشش نیم‌تنه‌های انسانی گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی نیز که برخی با کلاه، سربند و گردن‌آویز همراهند نیز می‌تواند گویای رسته و جایگاه درخور آن‌ها باشد؛ مانند این نمونه‌ها در نشان مهری از دبیرخانه قصر ابونصر (سده چهار و پنج میلادی) با نیم‌تنه آراسته به گردن‌بند و گوشواره و دستاری بر پشت سر، و مهرهای موزه بوعلی‌سینای همدان (شریفیان و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۸-۱۶۲)، دیده می‌شود (تصویر ۴).

تصویر ۴. آرایه‌های انسانی گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی، گل‌مهر ساسانی به‌دست آمده از دبیرخانه قصر ابونصر (سده چهار و پنج میلادی) (پایین، راست)، (Winlock et al., 1934: 3-22).

Fig. 4: Human arrays of seals from the National Museum Archives, Sassanid seal discovered from the secretariat of Abu Nasr Palace (4th and 5th century AD) (bottom, right), (Winlock et al., 1934: 3-22)

جدول ۱: جدول توصیفی و فراوانی آرایه های گل مهرهای گنجینه موزه ملی (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Tab. 1: Descriptive table and abundance of the arrays of bullae of the National Museum's treasures (Authors, 2022).

آرایه‌ها و نمادهای گل‌مهرهای گنجهینه موزه ملی															
ستاره‌شناختی	جانوری												مونوگرام (نشانه)		
	۴	۱	۱	۱	۲	۵	۱	۵	۱	۳	۸	۱۰	تعداد		
هلال ماه و ستاره شش‌پر	کژدم	گره‌سان	طاووس	گاو	یک‌کوهانه	شتر	یک‌کوهی	قوچ	سیمرغ (گریفن)	اسفنجس	اسب بال‌دار		گونه		
ایستا	ایستا	پویا	ایستا	ایستا	پویا	پویا	پویا	ایستا	پویا	پویا	پویا	ایستا	شبه بازنمایی		
مقارن و تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	دوایی (؟)	تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	تک‌نگاره	مقارن	ترکیب‌بندی		
نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری		نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین، آئینی و اساطیری	نمادین	مضمون		

بحث و تحلیل

نماد باوری بخش جدایی‌ناپذیر فرهنگ ایران است. در دوره ساسانی بی‌گمان از آنجایی که گل‌مهر نماد دستگاه اداری و بازرگانی در سراسر شاهنشاهی ساسانی بودند، بازتاب نمادهای شناخته‌شده این دوره بر گل‌مهرها نیز تلاشی در فرهنگ‌سازی و آشنایی با آن‌ها است. به باور نگارندگان، پیام مشترک نمادها از هر دسته، به‌روشنی بیانگر باوری است که در همه جنبه‌های فرهنگی و سیاسی و... این دوره هویدا است و از همه بیشتر فرگونی همگی آفریده‌ها که در ادبیات و هنر ساسانی بارها از آن یاد شده است. این جهان‌بینی بیش از همه می‌تواند یادآور اندیشه کیانی در سده چهار میلادی در زمان خسرو دوم باشد (یارشاطر، ۱۳۹۴: ۱۹۰-۱۷۶). نمادنگاری در سراسر این دوره جایگاه درخوری داشت و تنها پیدایش و کمیت برخی از آن‌ها مانند نمونه‌های جانوری زمان کرتیر و بهرام دوم، و یا نمادهای ایزدبانوی آناهیتا زمان «موبد موبدان اتورپات مهراسپندان» (آغاز سده چهار میلادی) سبب شد که برخی پژوهشگران آن‌ها را نمادهایی نوپدید بیندارند (ر. ک. به: لوکونین، ۱۳۸۴: ۱۵۷-۱۵۵ و ۲۵۲). گاهی نمادنگاری در جانگاری این داده‌ها نیز راهگشا است. در اینجا همانندی نزدیک آرایه‌های اسب بال‌دار که از نمادهای آتشکده آذرگشنسب است، یا آرایه شتر می‌تواند بیانگر تعلق بخشی از این مجموعه به نیمه پایانی این دوره و یا ساخت آن‌ها در یکی از کارگاه‌های این مکان باشد که در این باره بی‌تردید کانی‌شناسی گل‌مهرها نیز پاسخ‌گوی ما در نسبت آن‌ها با هر مجموعه‌ای خواهد بود. افزون بر این‌ها نام ماد، پارس، بیشاپور و فره (خوره) اردشیر (فیروزآباد) نیز بر این گل‌مهرهای آمده است؛ هرچند برخی نام‌ها مانند آذرگشنسب برای نامیدن مکان و اشخاص نیز به‌کار می‌رفت (Yamauchi, 1993: 7-46). روی هم‌رفته کاربرد گل‌مهرها و نمادنگاریشان در سراسر این دوره، به‌ویژه در زمان خیزش‌های سیاسی و اجتماعی مانند دوره قباد اول (۴۹۶-۴۸۸ م.) یا خسرو انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م.) بیشتر به چشم می‌خورد. در این باره، بایگانی گل‌مهرهای تخت سلیمان نیز گویای کاربری گل‌مهرها و نمادها در درازمدت، به‌ویژه نیمه دوم این دوره است.

نتیجه‌گیری

در هنر و نمادشناسی ساسانی با وجود نگرش آسمانی که بسیار پیش از ساسانیان در فرهنگ ایران به چشم می‌خورد، برخی نمادها هم‌چون گونه‌های ستاره‌شناختی آمیزه‌ای از نمادنگاری و دانش روزگار خوددند. از نگاه مفهومی نمایش گونه‌هایی ملموس، مانند: بز و قوچ، گراز و... نیز راهکار مناسبی برای باورپذیری بهتر تعاریف مبسوط در چارچوبی نمادین است؛ برای نمونه، در اساطیر ایران، خدایان به‌گونه‌ای نشانه‌وار دارای صورتی انسانی، جانوری و... بودند، مانند آناهیتا ایزدبانوی آب‌های روان، مهر ایزد خورشید و... که همگی در نمادها و نشانه‌ها و نیشته‌ها نمودار گشته‌اند. به‌هر روی نمادهای دوره ساسانی کم‌وبیش زنجیره ناگسستگی آئین و باورهای کهن است. نمادشناسی گل‌مهرهای مستندنشده گنجینه موزه ملی نیز تا اندازه‌ای راهنمای ما در واکاوی یکی از ارزشمندترین یادگارهای دوره ساسانی است که به درک نمادها و مفاهیم آن‌ها هم‌چون آنیمیس (جان‌انگاری) و ایزد باوری اندیشه‌نگاری می‌انجامد. نقش‌آفرینی نمادها بر گل‌مهرهایی که کاربری اداری و بازرگانی بر ایشان مفروض است، به‌روشنی بیانگر ارزش و دست‌نخورده بودن کالا یا پیام، جایگاه دارندگان مهر و گاهی نشانی از پایگاهی اداری و آئینی است؛ بنابراین، نماد و نمادشناسی مهر (و گل‌مهرهای) ساسانی که مانند یک رسانه برای زنده نگه داشتن اندیشه‌های کهن بر پایه مواد و راهکارهای زمان خود به‌کار می‌رفت، ابزاری است در جهت جامعه‌شناسی و جغرافیای تاریخی دوره ساسانی. بیانیه‌ای (در اینجا گل‌مهرها) که بیش از همه در دسترس نخبگان در دادگستری، دارایی، نیایشگاه‌ها و... بوده است و گل‌مهرهای خوانش شده نیز این گفته را تأیید می‌کنند. دیگر نکاتی که از نمادنگاری گل‌مهرها می‌توان برداشت کرد افزون بر بازآفرینی نمادها به سبک هزاره‌های پیش از میلاد، یادآوری برهمکنش

بی چون و چرای فرهنگ‌ها (نمادها)، به‌ویژه بر پایه بازگانی است و ازسویی نگرش و سیاست زیرکانه شاهنشاهی ساسانی در هم‌زیستی با سرزمین‌های همسایه است. همسانی و ماندگاری نمادها و سبک هنری پرگوش‌ت آن‌ها (به‌ویژه گونه‌های انسانی و جانوری) نیز پدیده‌ای نادر در تاریخ هنر ایران است؛ هرچند که سبک هندسی گل‌مهرها و نشان مهرهای دیوین و اجمیادزین ارمنستان^۱، یا قصر ابونصر در موزه متروپولیتن نیویورک در این میان می‌تواند پیامد اعمال نفوذ اشخاص، تولید انبوه مهرها، سبک هنری کارگاه‌های ساخت مهر و گل‌مهر و گاهی تفکیک ناپذیری آن‌ها از نمونه‌های اشکانی و یا پیش از آن باشد.

سپاسگزاری

سپاس فراوان از خانم دکتر ویدا نداف که خوانش نبشته‌های گل‌مهرها را انجام دادند؛ هم‌چنین ریاست و کارمندان گرامی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و موزه ملی که امکان بررسی گل‌مهرها را فراهم ساختند.

درصد مشارکت نویسندگان

نگارش مقاله توسط نگارنده اول انجام شده است که برگرفته از رساله دکتری به نام «پژوهش باستان‌شناختی پنجاه گل‌مهر منسوب به دوره ساسانی موجود در آرشیو موزه ملی» است که با بازبینی و راهنمایی نگارنده دوم و سوم انجام شده است.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند؛ هم‌چنین، تصاویر این مقاله برگرفته از گل‌مهرهای گنجینه موزه ملی است که با همکاری مسئولین موزه در اختیار نگارندگان قرار گرفته و حق معنوی انتشار آن متعلق به موزه است.

پی‌نوشت

۱. (paymanonline.com) ملاحظاتی بر مهرهای ساسانی در موزه دولتی تاریخ ارمنستان، پیمان.

کتابنامه

- اکرم، فیلیس، (۱۳۸۷). «مهرهای ساسانی». در: سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. جلد ۲۳ زیر نظر: آرتور آپم پوپ و فیلیس اکرم، ترجمه نجف دریابندی و همکاران، تهران: علمی و فرهنگی.
- امینی، عالی، (۱۳۹۰). «گل‌مهرهای ساسانی در تخت سلیمان». کتاب ماه هنر، ۱۵۱: ۴۲-۳۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/791779>
- بلنداقبال، علیرضا، (۱۳۹۳). «دو اصطلاح ستاره‌شناسی و کیهان‌شناسی باستان در گزیده‌های زادسپَرَم قرائت واژه مبهم ائفقتجظ در عبارت ائفقتجظ ل تسوزا و بررسی مفهوم عبارت "se kanārag ī gēhān" (سه کناره گیهان) در متن پهلوی گزیده‌های زادسپَرَم (فصل ۳۴: بندهای ۲۵ و ۲۸)». زبان‌شناخت: ۵(۹): ۵۵-۸۰. https://languagesstudy.ihe.ac.ir/article_1445.html
- بیک محمدی، نسرین؛ صالحی کاخکی، احمد؛ و زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۹). «نمادشناسی و منشأیابی مضمون نقش گاو در سفالینه‌های نیشابور با اتکا بر متون تاریخی». پژوهش‌های باستان‌شناسی، ۲۷: ۲۱۲-۱۸۹. DOI: 10.22084/NBSH.2019.18799.1923

- پوپ، آرتور ایهام، (۱۳۸۰). شاهکارهای هنر ایران. با همکاری فیلیپس آکرمن و اریک شرودر، اقتباس و نگارش: پرویز ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پورداوود، ابراهیم، (۱۳۷۷). یشت‌ها (جلد ۱). تهران: اساطیر.
- ترکمن، سهیلا، (۱۳۹۵). «بررسی نقش‌مایه‌های به‌کار رفته در گل‌مهرهای ساسانی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه علم و فرهنگ (منتشر نشده).
- تفضلی، احمد، (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات ایران، به‌کوشش: ژاله آموزگار، چاپ ۳، تهران: سخن.
- جلیلی‌نیا، فروغ، (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی سمبل‌های هند و ایران در عهد باستان». فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، ۴ (۱): 26-14. mailto:jalilinia_forough@yahoo.com
- دادور، ابوالقاسم؛ و منصوری، الهام، (۱۳۸۵). درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای در ایران و هند باستان. تهران: دانشگاه الزهرا.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چاپ سوم، تهران: قفنوس.
- ده‌پهلوان، مصطفی؛ و قنواتی‌هندیجانی، محمد، (۱۳۹۴). «تأملی در برخی نقش‌مایه‌های نمادین حیوانی بر مهرها و گل‌مهرهای ساسانی (نمونه‌های مورد پژوهش: مهرها و گل‌مهرهای ساسانی موزه مقدم)». مطالعات باستان‌شناسی، ۷ (۲): ۶۷-۴۷. doi: 10.22059/jarcs.2015.57747
- ذاکرین، میترا، (۱۳۹۰). «بررسی نقش خورشید بر سفالینه‌های ایران». نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۳ (۴۶): ۲۳-۳۴. DOR: 20.1001.1.22286039.1390.3.46.3.2
- رحیم‌پور، شه‌دخت، (۱۳۹۴). «بررسی جایگاه اسب از اسطوره تا تداوم نقش آن بر فرش». نگارینه هنر اسلامی، ۲ (۶): ۲۱-۳۶. doi: 10.22077/nia.2015.564
- رحیمی‌فر، مهناز، (۱۳۸۵). «بررسی برجسب‌های گلی خوره محلات». نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی و مطالعات میان‌رشته‌ای، ۲ (۳): ۶۸-۷۳. Magiran.com. p535775
- رضایی، ایرج، (۱۳۸۹). «نگاهی تحلیلی به نقوش نمادین و نمادهای آئینی در هنر هخامنشی». مجله پیام باستان‌شناس، ۷ (۱۴): ۱۰۱-۱۲۸. DOR: 20.1001.1.20084285.1389.7.14.8
- سودآور، ابوالعلاء، (۱۳۸۳). فره ایزدی در آئین پادشاهی ایران باستان. هوستون: نشر میرک.
- شریفیان، فریبا؛ فکری‌پور، کتایون؛ و حیدرپور، آزاده، (۱۳۹۹). «بررسی نقش‌مایه‌ها و کتیبه‌های تعدادی از مهرهای ساسانی موزه بوعلی سینا همدان». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲ (۱): ۱۶۱-۱۷۸. doi: 10.22059/jarcs.2020.260783.142591
- شریفی، لیلا؛ و ضرغام، ادهم، (۱۳۹۳). «سیر تحول تصویر اسب از دوره ماد تا دوره هخامنشی». فصلنامه نگره، ۸ (۲۷): ۴۱-۵۷. https://journals.shahed.ac.ir/article_130.html
- طاهری، علیرضا، (۱۳۸۸). «تأثیر تصویر سیمرغ ساسانی بر روی هنر اسلامی، بیزانس و مسیحی». نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۱ (۳۸): ۱۵-۲۴. DOR: 20.1001.1.22286039.1388.1.38.2.1
- فرنبرگ‌دادگی، (۱۳۹۵). بندهشن. ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
- قاسمی، پارسا؛ گیزلن، ریکا؛ نوروزی، رضا و رضایی، عزیزالله، (۱۳۹۶). «بازسازی تقسیمات استان ساسانی بیشاپور با کشف تعدادی نام‌جای جدید از گل‌مهرهای محوطه تل‌قلعه سیف‌آباد-کازرون». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۴: ۹۹-۱۰۲. NBSH.2017.9175.1407/10.22084
- قلعه‌خانی، گلناز، (۱۳۸۲). «خورشید در اوستا، در متون دوره میانه و در هند». مجله مطالعات ایران، ۲ (۴): ۱۶۹-۱۹۴. <https://www.researchgate.net/publication/327305952>
- کریستین‌سن، آرتور، (۱۳۶۴). نخستین انسان و نخستین شهریار. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: نشر نو.

- کامبخش فرد، سیف‌الله، (۱۳۴۷). «کاوش در معبد آناهیتا (کنگاور)». بررسی‌های تاریخی، ۱۸: ۲۸-۱.
- گوبل، روبرت، (۱۳۸۴). گل مهرهای تخت سلیمان، جستاری در مهرشناسی اواخر ساسانی. ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پایگاه پژوهشی تخت سلیمان.
- لباف خانیکی، میثم، (۱۳۹۳). «تأثیرات متقابل نیشابور و راه ابریشم در دوره ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۶(۱): ۸۷-۹۷. doi: 10.22059/jarcs.2014.52677.
- لوکونین، ولادمیر گریگوریوویچ، (۱۳۸۴). تمدن ایران ساسانی. ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مصباح، بیتا؛ و شادرخ، سارا، (۱۴۰۰). «نمادشناسی نقش مایه شتر در هنر حکاکی دوره ساسانی (با تأکید بر ۵۵ نمونه آثار سرنمون)». نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۶(۴): ۳۵-۴۵. doi: 10.22059/JFAVA.2021.305677.666507.
- مصباح‌اردکانی، نصرت‌الملوک؛ و دادور، ابوالقاسم، (۱۳۸۷). «نقش مایه زن بر روی مهرهای ایران از دوره پیش از خطی تا پایان دوره ساسانی». زن در توسعه و سیاست، ۲۳: ۱۸۲-۱۶۱. https://jwdp.ut.ac.ir/article_27699.html
- نیکنامی، کمال‌الدین؛ و نادری، صونا، (۱۳۹۶). مجموعه گل مهرهای ساسانی موزه خلیج فارس بندرعباس. تهران: سمیرا.
- وارنر، رکس، (۱۳۸۶). دانشنامه اساطیر جهان. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: نشر اسطوره.
- یارشاطر، احسان، (۱۳۹۴). «آیا ساسانیان وارثان هخامنشیان بودند؟». ترجمه آذر دخت جلیلیان، فصل‌نامه جندی‌شاپور، ۱ (۲): ۱۹۰-۱۷۶. <https://ensani.ir/fa/article/journal-number/38262>
- Ackerman, Ph., (2009). *Sasanian seals. A tour of Iranian art from prehistoric times to today*. Volume 23, edited by: Arthur Upham Pope and Phyllis Ackerman, Translated by: Najaf Daryabandari and others, Tehran: Scientific and Cultural.
- Akbarzadeh, D. & Daryae, T., (2012). "Inscribed Sasanian Bullae at the National Museum of Iran". *e-Sasanika*, 12: 1-27. <https://sites.uci.edu/sasanika/2012-2/>.
- Agošini, D. & Shaked, Sh., (2013). "Two Sasanian Seals of Priests". *Bulletin of the Asia Institute*, 27: 99-105. https://onsearch.adelphi.edu/permalink/01ADELPHI_INST/188n7nj/cdi_jstor_primary_44758605.
- Alram, M., (2003). "Three Hunnic Bullae from Northwest India". *Bulletin of the Asia Institute*, 17 (2003): 177-184. <https://www.jstor.org/stable/24049314>.
- Amini, A., (2019). "Sasanian Bullae in Takht Suleiman". *Book of Art Month*, 151: 36-42. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/791779>
- Ardakani, N. al-M. M., & Dadvar, A., (1387). "The role of a woman on the seals of Iran". *Women in development and politics*, 6 (4): 161-182. https://jwdp.ut.ac.ir/article_27699.html.
- Askari Chaverdi, A. R. & Cereti, C. G., (2013). "Preliminary notes on two small groups of Sasanian bullae recently discovered in Fārs". in: D. Tokhtasev et P. Luria, *Commentationes Iranicae*, Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium. St. Petersburg: 182-190, <https://www.academia.edu/41975258>.

- Azarpay, G., (1966). "Bullae from the Pahlavi Archive at the University of California, Berkeley". *ĒRĀN UD ANĒRĀN*, 10: 61.
- Beikmohammadi, N.; Salehi-Kakhki, A. & Zarei, M. E., (2019). "Semiotics and the Origins of the Motif of Cow in the Neyshabur Pottery Relying on Historical Texts". *Archaeological Researches*, 27: 212-189. DOI: [10.22084/NBSH.2019.18799.1923](https://doi.org/10.22084/NBSH.2019.18799.1923)
- Boland Iqbal, A., (2013). "The two terms of ancient astronomy and cosmology in the Gozidehaye Zadesperam, the reading of the ambiguous word in the phrase and the analysis of the meaning of the phrase "se kanārag ī gēhān" (three sides of the universe) in the Pahlavi text of the selections of Zadesperam (Chapter 34: paragraphs 25 and 28)". *ZabanShenakht*, 5(9): 55-80. https://languagestudy.ihcs.ac.ir/article_1445.html
- Brunner, Ch. J., (1979). "Sasanian Seals in the Moore Collection: Motive and Meaning in Some Popular Subjects". *Metropolitan Museum Journal*, 14: 33-50, <https://doi.org/10.2307/1512736>.
- Callieri, P., (1990). "On the Diffusion of Mithra Images in Sasanian Iran New Evidence from a Seal in the British Museum". *East and West*, 40(1/4): 79-98. <http://www.jstor.org/stable/29756925>.
- Cereti, C. G. & Bassiri, Z., (2016). *On a few Sasanian bullae from the collection of the national museum of Iran, Sasanian Objects and the Tabarestan Archive*, XXIV: 7-28.
- Christensen, M., (1986). "Examples of the first man and the first prince in the legendary history of Iranians". Translated by: Jale Amoozgar and Ahmed Tafzali, Tehran, Nashre no.
- Compareti, M., (2016). "Observations on the Rock Reliefs at Taq-i Bušān: A Late Sasanian Monument along the "Silk Road". *The Silk Road*, 14.7152: 71-84.
- Dadour, A. & Mansouri, E., (2015). *An introduction to myths and symbols in ancient Iran and India*. Tehran: Al-Zahra University.
- Daryaie, T., (2013). *The Sasanian Empire*. Translated by: Morteza Saqib Far, third edition, Tehran: Qafnos.
- De Pahlavan, M. & Qanawati Handijani, M., (2014). "A reflection on some symbolic animal motifs on Sassanid seals and seals (samples under research: Sassanid seals and seals of Moghadam Museum)". *Archaeological Studies*, 7 (2): 47-67. doi: [10.22059/jarcs.2015.57747](https://doi.org/10.22059/jarcs.2015.57747).
- Farnbagh dadgi (2015). *Bandahešhan*. Translated by: Mehrdad Bahar, Tehran: Tos.
- Geldner, K. F., (1886). *Avesta, the sacred books of the Parsis*. With an introduction in Persian by Jaleh Amouzgar, Vol. 2. W. Kohlhammer.
- Ghasemi, P., (2017). "Reconstruction of the Divisions of Sasanian province of Bišābuhr based on the discovery of some new toponyms from the Administrative Bullae of ToleQaleh Seyfabad, Kazerun, Fars". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(14): 91-102. doi: [10.22084/nbsh.2017.9175.1407](https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.9175.1407).
- Ghal-E Khani, G., (2003). "The Sun in Avesta, Middle Persian Texts and India

(Scholarly research)". *Journal of The Iranian Studies*, 2(4): 169. <https://www.researchgate.net/publication/327305952>.

- Ghodrat-Dizaji, M., (2011). "Disintegration of Sasanian hegemony over northern Iran (AD 623–643)". *Iranica Antiqua*, 46: 315-329. DOI:10.2143/IA.46.0.2084424

- Gholami, K., (2018). "Some Inscribed Sasanian Seals and Bullae". *Sasanik*, 1-17. <https://www.academia.edu/37693184>

- Göbl, R., (1976). *Die Tonbullen Tacht-e Suleiman*. Vol. 1. D. Reimer.

- Gubaev, A. G.; Loginov, S. D. & Nikitin, A. B., (1996). "Sasanian Bullae from the Excavations of Ak-Depe by the Station of Artyk". *Iran*, 34(1): 55–59. <https://doi.org/10.1080/05786967.1996.11834555>.

- Harper, P. O. & Meyers, P., (1981). "Silver vessels of the sasanian period: royal imagery". Vol. 1, *Metropolitan Museum of Art*, 79-98. <https://library.metmuseum.org:443/record=b1006498~S1>.

- Jalilinia, F., (2017). "Comparative study of the symbols of India and Iran in ancient times". *Quarterly Journal of Social Sciences*, 4 (1): 14-26

- Labaf Khaniki, M., (2013). "The mutual effects of Neyshabur and the Silk Road in the Sassanid period". *Archaeological Studies*, 6 (1): 87-97. doi: 10.22059/jarcs.2014.52677.

- Lukonin, V. G., (1384). *Civilization of Sassanid Iran*. Translated by: Enayatullah Reza, Tehran: Scientific and Cultural Publications.

- Lerner, J. A., (1976). "Sasanian Seals in the Department of Medieval and Later Antiquities of the British Museum". *Journal of Near Eastern Studies*, 35(3): 183–187. <http://www.jstor.org/stable/544344>.

- Lerner, J. A., (2009). "Considerations on an Aspect of Jewish Culture under the Sasanians: The Matter of Jewish Sigillography [Review of Sasanian Jewry and Its Culture: A Lexicon of Jewish and Related Seals, by D. M. Friedenberg]". *Journal of the American Oriental Society*, 129(4): 653–664. <http://www.jstor.org/stable/25766908>.

- Misbah, B. & Shadruxh, S., (1400). "The symbology of the camel motif in Sasanian engraving art (with an emphasis on 55 examples of Sarnamon works)". *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 26 (4): 35-45. doi: 10.22059/jfava.2021.305677.666507.

- Niknami, K. & Naderi, S., (2016). *Collection of Sasanian bullae of Bandar Abbas Persian Gulf Museum*. Tehran: Samira.

- Panofsky, E., (1955). "Iconography and Iconology: An Introduction to the Study Renaissance Art". In: *Meaning in the Visual Arts: Papers in and on Art History*, New York: Doubleday.

- Pope, A., (2008). *Masterpieces of Iranian art*. Translated by: Natel Khanlari, P., Tehran: Cultural Science Publications.

- Pordawood, I., (1999). *Yashta* (Vol. 1). Tehran: Asatir.

- Rahim Por, Sh., (2016). "Study on the Status of Horse from Mythical to Continuity its Role on Carpet". *Negarineh Islamic Art*, 2 (6): 21-36. DOI: 10.22077/NIA.2015.564.

- Rahimifar, M., (2015). "Survey of Khorrohe Mahalat clay mounds". *Journal of*

Archaeological Research and Interdisciplinary Studies, 2(3): 68-73. Magiran.com.p535775.

-Regulski, I.; Duiſtermaat, K. & Verkinderen, P., (2009). "Seals and Sealing Practices in the Near East". *Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period*. Louvain, Peeters: 171-182.

- Rezaei, I., (2011). "An analytical look at symbolic motifs and ritual symbols in Achaemenid art". *Payām-e Bāstānshenās*, 14 (7): 101-128. DOR: [20.1001.1.20084285.1389.7.14.8.1](https://doi.org/20.1001.1.20084285.1389.7.14.8.1).

- Sharifian, F.; Fekripour, K. & Heydarpour, A., (2019). "Investigating the role of motifs and inscriptions on a number of Sassanid seals of Bu-Ali Sina Museum in Hamadan". *Archaeological Studies*, 12 (1): 161-178. doi: [10.22059/jarcs.2020.260783.142591](https://doi.org/10.22059/jarcs.2020.260783.142591).

- Sharifi, L. & Zargham, A., (2015). "The evolution of the image of the horse from the Median period to the Achaemenid period". *Nagareh*, 8 (27): 41-57. https://journals.shahed.ac.ir/article_130.html.

- Sinisi, F., (2008). "Another Seal of a Sasanian Dīwān". *East and west*, 58(1/4): 377-383.

- Sinisi, F., (2017). "A Seal Imprint from Old Nisa and the (Apollonian) Iconography of Mithra". *Studia Iranica*, 46 (1): 9-30. <https://www.biblioiranica.info/a-seal-imprint-from-old-nisa-and-the-apollonian-iconography-of-mithra/>

- Soudhar, A. A., (2005). *Farah Yazidi: In the religion of ancient Iranian kingship*. Houston: Mirk Publishing.

- Taheri, A., (1388). "The influence of Sasanian Simorgh image on Islamic, Byzantine and Christian art". *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 1 (38): 15-24. DOR: [20.1001.1.22286039.1388.1.38.2.1](https://doi.org/20.1001.1.22286039.1388.1.38.2.1).

- Turkman, S., (2015). "Investigation of motifs used in Sasanian gold seals". master's thesis of visual communication, University of Knowledge and Culture (unpublished).

- Von Der Osten, H. H., (1931). "The Ancient Seals from the Near East in the Metropolitan Museum: Old and Middle Persian Seals". *The Art Bulletin*, 13(2): 221-241. <https://doi.org/10.2307/3050798>.

- Warner, R., (2016). *Encyclopaedia of Asatir Jahan*. Translated by: Abulqasem Esmailpour, Tehran: Astoureh Publishing.

- Winlock, H. E.; Hauser, W. & Upton, J. M., (1934). "The Persian Expedition 1933-1934". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 29(12): 3-22.

- Yamauchi, K., (1993). *Vocabulary of Sasanian Seal*. Tokyo.

- Yarshater, E., (2014). "Were the Sasanians the heirs of the Achaemenids?", Translated by Azardokht Jalilian". *Jundi Shapour Quarterly*, 1 (2): 176-190. <https://ensani.ir/fa/article/journal-number/38262>.

- Zakirin, M., (1390). "Investigating the role of the sun on Iranian pottery". *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 3 (46): 23-34. DOR: [20.1001.1.22286039.1390.3.46.3.2](https://doi.org/20.1001.1.22286039.1390.3.46.3.2).